

דעות

בהוצאת נאמני תורה ועבודה
ומרכז יעקב הרצוג

גליון 81 | תשרי-חשוון תשע"ח | אוקטובר-נובמבר 2017

מאגרי המידע של הרבנות

אלעד קפלן

פמיניזם דתי בפייסבוק

אמונה קליין בר-נוי

כשהלכה פוגשת אינטרנט

תרצה קלמן

אתיקה במרחב הווירטואלי

יובל שרלו

רצוא ושוב: מדעי הרוח הדיגיטליים

משה לביא

עלה
ברשת

האינטרנט
ומהפכת המידע

עו"ד אלעד קפלן הוא מנהל מרכז הסיוע והמחלקה למדיניות ציבורית בארגון 'עתים' ובעל תואר מוסמך מהתכנית למדע, טכנולוגיה וחברה באוניברסיטת בר אילן

*

מיהו יהודי דוט קום: מאגרי המידע של הרבנות

| אלעד קפלן |

לאורך הדורות השקיעו פוסקי ההלכה מאמצים רבים כדי להתיר לפסולי חיתון ולספקי יהודים שנטמעו לבוא בקהל ישראל. הרבנות הראשית לישראל, לעומת זאת, מערימה קשיים. יוזמות חדשות מבקשות להקים מאגרי מידע עולמיים לרישום נישואין, בירורי יהדות ופסולי חיתון. בכך ייסתם הגולל על אפשרות ההיטמעות של משפחות - אפשרות שהייתה דרך המלך בעולם הפסיקה. על השלכותיה השליליות של מהפכת המידע כסוכן פוליטי

לפני עידן המידע

השאלה "מיהו יהודי?" אינה חדשה. במשך אלפי שנים יהודים היו פזורים בין יבשות, מדינות וקהילות. רבים נדדו ממקום למקום, בין אם מרצון ובין אם בעקבות רדיפות וגירושים. מטבע הדברים, בכל פעם שיהודי עבר ממקום אחד למקום אחר, התעוררו שאלות על כשרות יחסין. שאלות אלו הוכרעו, כמובן, ללא אמצעים טכנולוגיים ממוחשבים. לשם הדיון, הבה נשים לרגע בצד את מאגרי המידע של המאה ה-21 – נשוב אליהם בהמשך – ונחזור אחורה בזמן קרוב ל-2400 שנה, אל עלייתו של עזרא הסופר מבבל בשיבת ציון.

עלייתו של עזרא הסופר הציבה את אחד האתגרים הגדולים בתולדות העם היהודי, בכל הנוגע לשאלה "מיהו יהודי?".

לדברי המשנה במסכת קידושין, יחד עם עזרא עלו מבבל "עשרה יוחסין" – אנשים רבים שמסיבות שונות מוצאם וייחוסם מוטלים בספק.⁵ "לא עלה עזרא מבבל עד שעשאה כסולת נקיה" מובאים דברי רבי אלעזר בתלמוד.⁶ לדבריו, לאחר שעלה עזרא עם כל אלו שהיה ספק בייחוסם, נשאר בבבל רק היהודים המיוחסים ביותר, כך שהיו "כסולת נקיה" מכל חשד של פסול ביוחסין. מציאות זו של שיבת ציון עוררה שאלות רבות. כיצד על הקהילות היהודיות בארץ לפעול על מנת לשמור על כשרות היחסין? האם עליהן לערוך בדיקות וחקירות לכל הבא בשעריהן? לשלוח שליחים לבבל בכדי לאתר מידע על כל אדם ויחוסו? לתעד את אילנות היחסין כתנאי לנישואים

.....

גם במקומות שקיים בהם חשש לפסלות כלשהי, אין מחפשים ובודקים זאת לאחר שהמשפחה התעררה בתוך כלל החברה היהודית. הקביעה מיהו יהודי נעשתה באמצעות כלים הלכתיים וחברתיים, אך לא בהכרח בכלים מדעיים

.....

כדת משה וישראל?

חז"ל בחרו בדרך אחרת: "משפחה שנטמעה – נטמעה".⁷ כלומר, גם במקומות שקיים בהם חשש לפסלות כלשהי, אין מחפשים ובודקים זאת לאחר שהמשפחה התעררה בתוך כלל החברה היהודית.⁸ הקביעה מיהו יהודי נעשתה באמצעות כלים הלכתיים וחברתיים, אך לא בהכרח בכלים מדעיים.

במהלך הדורות היו פוסקים שעודדו בדיקה וחקירה אחר כשרות יחסין, והיו פוסקים שהעדיפו הכלה וקבלה. נביא כאן מקצת מדבריהם של אלו שביקשו להעדיף נאמנות ולכידות חברתית, גם על חשבון הוודאות המדעית. כך למשל, במאה ה-12, בתקופה שלאחר מסע הצלב הראשון, שבו יהודים רבים נחטפו או נאלצו לעזוב את בתיהם ולנדוד למקומות אחרים, קבע רבנו תם כי "כיון דאמר יהודי אני מחזקין ליה בחזקת

בכנס השנתי של רבני אירופה, סיפר מנהל אגף הנישואים במשרד לשירותי דת, הרב חזקיהו סאמין, על יוזמה חדשה להקמת מאגר עולמי לרישום נישואים של יהודים.¹ מטרת המאגר, שעלות הקמתו מוערכת בעשרות מיליוני שקלים, היא למנוע נישואים כפולים ולסייע בתייעוד ובבירור יהדותם של חברי קהילות בארץ ובעולם. החלטה זו תואמת את עמדתו של הרב דוד לאו, הרב הראשי לישראל, שכבר באדר תשע"ד (פברואר 2014) סיפר לעיתון החרדי 'בקהילה' על כוונתו להקים מאגר יחסין, כי לדבריו: "צריך לדעת לומר לאדם שהוא כהן או לוי".² יוזמה נוספת, מקבילה, של בתי הדין הרבניים, מבקשת להקים מערכת ממוחשבת לניהול תיקי "בירור יהדות" וכך לאפשר שיתוף והצלבה יעילה יותר של מידע על אודות היחסין של בעלי הדין.³

הרבנות הראשית, המשרד לשירותי דת ובתי הדין הרבניים, שלוש זרועותיו של הממסד הדתי – רוצים כולם מאגרי מידע. ללא מאגר מידע, הם טוענים, לא נוכל לדעת מי יהודי ומי אינו יהודי. ספר יוחסין ממוחשב, שיהיה ללא ספק ספר היחסין הגדול ביותר בתולדות העם היהודי, יוכל להביא לוודאות גדולה יותר לגבי מוצאו של כל אדם. מאגרים אלו יאפשרו לאגור נתונים רבים, שישמשו את פקידי הרבנות – אך האם וודאות זו היא הכרח יהודי והלכתי? האם הממסד הדתי אכן זקוק לאותם מאגרי מידע כדי שיוכל לפסוק לגבי כשרותו של אדם?

לנגדון וינר, חוקר טכנולוגיה וחברה, טוען כי טכנולוגיות חדשות הן פוליטיות, באותו

האופן שחוקים חדשים הם פוליטיים. בכוחן של טכנולוגיות לייסד סדר חברתי-פוליטי חדש. לדבריו, יש צורך לחקור ולבחון אילו טכנולוגיות חשובות לנו ומדוע:

חידושים טכנולוגיים דומים למעשי חקיקה או להחלטות פוליטיות בכך שהם יוצרים מסגרת להסדרים חברתיים לאורך דורות רבים. מסיבה זו, את אותה תשומת לב קפדנית שיש לתת לעיצוב הכללים, התפקידים ומערכות היחסים הפוליטיים, יש להקדיש גם לדברים כמו בניית כבישים, יצירת רשתות טלוויזיה או התאמת מאפיינים חסרי חשיבות לכאורה למכונות חדשות.⁴

אם נתרגם את דבריו של וינר לענייננו, את אותה תשומת הלב שאנו מקדישים לפסקי ההלכה ולמדיניות של הרבנות, יש להקדיש גם לטכנולוגיות אשר משרתות אותה במהלך גיבושם.

הקימו בית חדש במדינת ישראל והשתלבו בכל תחומי החיים. יהדות ברית המועצות התאפיינה, ברובה, בריחוק רב מהדת ומהמסורת היהודית עקב לחצי המשטר הסובייטי, ובאחוזים לא מעטים של נישואים בין יהודים לשאינם-יהודים. נסיבות אלו העלו ספקות כי ייתכן שישנם אזרחי ישראל המציגים את עצמם כיהודים בזמן שאינם כאלו על פי ההלכה, בין אם משום שאינם מודעים לכך ובין אם בשל היותם מתחזים.

הממסד הרבני נדרש פעם נוספת לשאלה "מיהו יהודי?". הרב עובדיה יוסף פסק כי עולי רוסיה המצהירים על יהדותם נאמנים: "מעיקר הדין העולים מרוסיה ומצהירים שהם יהודים, נאמנים הם, ומכל מקום אם יש רגלים לדבר שהצהרתם אינה נכונה, צריך לחקור ולדרוש היטב".¹² הרב שלום אלישיב, לעומת זאת, קבע שאף על פי שאין הכרח הלכתי, עדיין יש לבדוק את יהדותם של העולים: "על מנהיגי הציבור ומערכת בתי הדין מוטלת החובה לדאוג לברר עד כמה שביכולתם, כדי שלא יתערבו גויים בכרם בית ישראל".¹³ הממסד הדתי הגיב, כמו שכל ממסד יודע, באמצעות נהלים. בשנת 1998 הופצו לרשמי הנישואים נהלי "בירור יהדות" הראשונים. נהלים אלו כוונו בעיקרם כלפי העולים מברית המועצות לשעבר, תחת הכותרת הניטרלית כביכול "עולים חדשים שהגיעו לאחר 1990", וקבעו כי רשם נישואים מחויב להפנות כל עולה חדש לבירור יהדותו בבית הדין האזורי או ב'ועדת בירור' מיוחדת שתוסמך לצורך כך.¹⁴

עד פרסומן של הוראות אלו, רשמי הנישואים פעלו על פי שיקול דעתם ההלכתי בבואם לרשום זוגות לנישואים. ההוראות החדשות מחייבות אישור ובדיקה של כל עולה ועולה, בעיקר על סמך מידע שניתן לאחזר על מוצא המשפחה – למשל, על ידי מסמכים מברית המועצות לשעבר. מאז ועד היום הנהלים עברו שינויים שונים ותחולתם הלכה והתרחבה. ניתן לזהות שתי מגמות שהתפתחו עם השנים: האחת היא הפניית תשומת הלב לכלל העולים לישראל, מעבר להתמקדות בעלייה מברית המועצות לשעבר; השנייה היא ערעור על יהדותם של עולים שנישאו ברבנות לפני שהונהגו בירורי יהדות באופן מסודר בבתי הדין הרבניים. הנחיות בירור יהדות משנת תש"ע (2010), שנהוגות היום, מסדירות באופן

ישראל". כלומר, אפשר להסתמך על אמירתו של אדם בדבר יהדותו, גם אם אין לנו עובדות או עדויות מובהקות לכך. גם רבנו נסים, מגדולי פרשני התלמוד במאה ה-14, פסק כי "מי שבא לפנינו ואמר ישראל אני נאמן ואינו צריך ראיה".¹⁰

ראויים לדגש מיוחד דבריו של רבי יוסף קארו בשולחן ערוך. בעקבות גירוש ספרד נאלצה משפחתו לנדוד בין קהילות שונות. הוריו עברו לליסבון שבפורטוגל ומשם לקונסטנטינופול שבטורקיה. מאוחר יותר המשיך את נדודיו עד שעלה לארץ ישראל וקבע את מושבו בצפת. כמוהו נדדו עוד יהודים רבים, מה שהקשה על קביעה ודאית לגבי מוצאו של כל אדם ואדם.

"כל המשפחות בחזקת כשרות ומותר לישא מהם לכתחילה", כתב בשולחן ערוך, תוך הפניית אצבע מחשידה לא למשפחות המבקשות להכיר בכשרותן, אלא דווקא לאלו המבקשים לפסול אותן: "וכן כל הפוסל אחרים תמיד, כגון שנותן שמץ במשפחות או ביחידים ואומר עליהם שהם ממזרים, חוששין לו ... שכל הפוסל – במומו פוסל".¹¹ החשודים האמיתיים, אומר רבי יוסף קארו, הם אלו שרוצים להעלות ספקות אצל אחרים.

המשמעות של אמירות אלו היא רבת עוצמה. חכמי ישראל לאורך הדורות ידעו היטב שלא כל המשפחות שנשמעו בקהילות הן כשרות, אך בכל זאת ביקשו להימנע מבדיקות וחקירות של אותן משפחות. רבנו תם ורבנו נסים ידעו שלא כל אדם המעייד על עצמו שהוא יהודי אכן נאמן למילתו. הם הבינו שקבלת אמירתו ללא בדיקה תביא לכך שגם אנשים שאינם יהודים על פי

ההלכה עלולים לבוא בשערי קהילותיהם. רבי יוסף קארו ודאי ידע שגם אם מבחינה הלכתית כל המשפחות עומדות בחזקת כשרות, לא כל המשפחות הן אכן ממוצא כשר. אם כך, מדוע בחרו בדרך זו? התבוננות ביחסה של הרבנות הממסדית לקיבוץ הגלויות הישראלי, שיבת ציון של דורנו, תספק, אולי, תשובה אפשרית.

בירורי יהדות ברבנות

בסוף שנות השמונים נפתחו שעריה של ברית המועצות לעלייה. בקצב הולך וגובר עזבו מאות אלפי עולים את בתיהם,

כיום, כ־5000 אנשים נדרשים מדי שנה להתייצב בבית הדין הרבני בחודשים שלקראת חתונתם, ולעבור הליך של 'בירור יהדות' כתנאי לרישומם לנישואים. אף על פי שלפי נתוני בתי הדין הרבניים קרוב ל־90% עוברים את הבירור בהצלחה, על ידי רבים הוא מתואר כתהליך מייאש ומשפיל, שאף פגע באמונתם וגרם לתחושת ניכור כלפי היהדות

התייעלות המערכת, אך מאידך, השימוש במאגרים אלו כרוך באתגרים חדשים, שלא תמיד ניתנה עליהם הדעת. כדבריו של וינר, הטמעה של טכנולוגיה חדשה דומה בהשפעתה לחקיקה חדשה או לפסיקת הלכה מכוונת, ולכן עלינו לבחון אותה כסוכן פוליטי. מאגרי המידע אינם מוסיפים רק התייעלות טכנולוגית, אלא הם גם טומנים בחובם תפיסת עולם. האפשרות לאגור ולהצליב מידע רב על כשרות יחסין, כוללת גם אמירה שמידע זה הוא מהותי ואף חיוני להלכה ולהליך הפסיקה.

תפיסת עולם זו באה לידי ביטוי, בין היתר, כאשר מדובר בפסולי חיתון. יש לזכור כי 'יהודי', 'כהן' ו'מזמר' הם בראש ובראשונה קטגוריות הלכתיות ולא מדעיות, וההלכה היא המכוונת את שייכותו של אדם לאחת מקבוצות אלו. בעבר הגישה המקובלת הייתה שיש לחפש כל דרך הלכתית להתיר לפסולי חיתון לבוא בקהל, כאשר

ניתן ואף רצוי להתעלם מראיות, כולל מבדיקת רקמות, על מנת להתיר ממזורים. לעומת זאת, בימינו גוברת התפיסה לפיה יש להתבסס על עובדות ונתונים, שלאחר הבירור נאספים ונשמרים בתוך מאגרי מידע.¹⁷ אם התלמוד קבע כי "משפחה שנטמעה – נטמעה" ועל כן היא נחשבת ליהודית מבחינה הלכתית ואין לחפש אחר מוצאה, מאגרי המידע שוללים כל אפשרות כזאת. המידע המצוי במאגרים יישמר לאורך שנים רבות ויופץ לרבנים וקהילות, מה שעלול להקשות על אותה 'עצימת עיניים', שאפשרה להתיר ממזורים ופסולי חיתון אחרים.¹⁸ הנגישות הרבה למידע

יוצרת ודאות גבוהה, אך במחיר של ויתור על האפשרות להסתיר או להתעלם ממידע – כפי שעשו פוסקים לאורך הדורות – באופן שעלול להקשות על גיבוש פתרונות הלכתיים. אם לא די במאגרי המידע, לאחרונה נשמעים קולות המציעים לאפשר הוכחת יהדות באמצעות בדיקת רקמות.¹⁹ התומכים בגישה זו טוענים שישנו 'גן יהודי' אצל חלק מהעדות, לפיו אפשר להוכיח שאדם מסוים כשר לבוא בקהל ולהינשא כדת משה וישראל. לטענתם מדובר בחידוש משמעותי, שיאפשר לרבים "להוכיח את יהדותם". ככל שעמדה הלכתית זו תהפוך להיות רווחת יותר, כך הליך הוכחת היהדות עלול להפוך להיות מדעי יותר. אף אם בתחילה, כפי שמבטיחים, השימוש במידע הגנטי יעשה רק לחיוב – לצורך אישור יהדות אך לא לצורך שלילתה – קצרה הדרך עד לשימוש באותו מידע גם כדי להטיל ספק בכשרותם וביהדותם של הבאים להינשא. הטמעת מידע

מפורט את הליך הבירור ומגדירות באופן מרחיב מי מחויב בבירור יהדותו כתנאי לרישומו לנישואים.

כיום, כ-5000 אנשים נדרשים מדי שנה להתייצב בבית הדין הרבני בחודשים שלקראת חתונתם, ולעבור הליך של 'בירור יהדות' כתנאי לרישומם לנישואים. הליך זה כולל מפגש עם חוקר, המצאת מסמכים ואישורים, בחינה של קרובי משפחה ועמידה מול הדיינים בהליך משפטי לכל דבר ועניין. אף על פי שלפי נתוני בתי הדין הרבניים קרוב ל-90% עוברים את הבירור בהצלחה, על ידי רבים הוא מתואר כתהליך מייאש ומשפיל, שאף פגע באמונתם וגרם לתחושת ניכור כלפי היהדות.¹⁵ נתונים על אודות אנשים שהוגדרו בבתי הדין 'לא יהודים', 'ספק יהודים' או 'פסולי חיתון' מסיבות אחרות, מיתוספים למאגר בתי הדין הרבניים, שכולל את שמותיהם של אלפי אזרחים.

ביטוי לתפיסת העולם העומדת בבסיס מדיניות זו ניתן למצוא בפסיקת בית הדין הרבני באריאל, בדיון שעסק בחקירת יהדותה של משפחה שעלתה מברית המועצות:

התרת מצב של אי-ודאות, בלא התרת הספקות, תביא להתבוללות של יהודים עם מי שאינם יהודים בלא שהרשות המנהלית והמערך האמון על רישום הנישואין ובירור יהדות יוכלו לפקח ולהגן על זכות היחיד וזכות הציבור להינשא כדת משה וישראל.¹⁶

בעוד רבנו תם, רבנו נסים והשולחן ערוך, בדבריהם שהובאו לעיל, העדיפו להסתמך על נאמנות וחזקת כשרות על מנת להגיע לקביעה הלכתית, על אף

האי-ודאות וגם אם היא אינה מדויקת מבחינת האמת המדעית – פסיקה זו של בית הדין הרבני מבקשת למנוע מצב של אי-ודאות. במקום להתיר לבאים בשעריו לבוא בקהל, מבקש בית הדין להתיר ספקות.

Data ומדינה

רבות נכתב על הסוגיות ההלכתיות הכרוכות בבירור יהדותם של העולים לישראל, וקצרה היריעה מלהרחיב כאן את הדיון ההלכתי. במקום זאת, אבקש לחזור לנושא שפתחנו בו: מאגרי המידע. מאז שנות התשעים, לצד העלייה ההמונית לישראל מברית המועצות, הלכו והתפתחו ברחבי העולם אמצעי המחשוב. ככל שהשתכללו אמצעי המחשוב, כך גם גברה הדרישה לעשות בהם שימוש במסגרת עבודתם של בתי הדין הרבניים. מחד, יש בכך כמובן השפעה חיובית על

בעשרות נושאים. לעומת זאת, התבססות על טכנולוגיות מידע מגבירה את הוודאות המדעית, אך היא מפקיעה את השליטה על הגדרת היוחסין ועלולה לפגום באחדות החברתית ולהעלות את מפלס החשדנות והבדלנות בתוך הקהילות. הרב נחום רבינוביץ' מתייחס לעולים מבבל בשיבת ציון, שהתעורר ספק בעניין מוצאם, ומשווה בינם לבין העולים למדינת ישראל:

מה הייתה מעלתו של עזרא? עזרא גרם שיעלו איתו פסולים רבים – עשרה יוחסין – אבל כולם בנו את עצמם, את ארץ ישראל ואת עם ישראל. בבבל נשארו סולת נקייה, אבל הסולת הנקייה הזאת לא הצליחה ליצור שום דבר של ממש עד שהתרבו השמדות בארץ ישראל, ורק לאחר מכן כמה וכמה תלמידים של רבינו הקדוש ירדו לשם והשקיעו מאמץ רק כדי לבנות את התורה בבבל. אנו צריכים לדעת שאותם דברים נאמרים גם על ימינו אנו.²⁰

הקמתם של מאגרי מידע לבירורי יהדות, שמטרתם המוצהרת היא לשמור על "סולת נקייה" ולהביא לוודאות מוחלטת לגבי היוחסין של כל אדם ואדם, דורשת עיון ומחשבה. כיצד אותם מאגרים, שיעקבו ויתעדו ספקי-יהודים ופסולי חיתון, ישפיעו על לכידות העם היהודי וקיבוץ הגלויות הישראליות? כיצד הם ישפיעו על בניינם של ארץ ישראל ועם ישראל? במפגש הזה בין תורה ומדע, לא בטוח שידו של המדע צריכה להיות על העליונה.

גנטי בתוך מאגרי מידע ממוחשבים, המוקמים בימים אלו על ידי הממסד הדתי, יכולה להביא להקצנה נוספת, כאשר כשרותם של יהודים בכל רחבי העולם תימדד על פי היקפו וטיבו של המידע על אודותיהם, המצוי במאגרי הרבנות.

יש לציין כי ניסיון העבר מלמד שמאגרי מידע, גם הרגישים ביותר, עלולים לדלוף החוצה ולהביא לפגיעה באנשים שפרטיהם האישיים שמורים בהם. קשה להעלות על הדעת את הנזק שעלול להיגרם מפתיחת מאגר עם נתונים רגישים על יהודים, על ספקי-יהודים ועל פסולי חיתון, ובעתיד אולי גם עם מידע גנטי – לשימוש הציבור הרחב בארץ ובעולם.

תורה ומדע

טכנולוגיות מידע יוצרות הזדמנויות לרכישה ולשיתוף של ידע, בשיתופי פעולה חובקי עולם. יש יתרונות רבים לטכנולוגיה, שיכולה להשפיע ולסייע בעיצוב העולם הדתי וההלכתי. עם זאת, יש לבחון כל מקרה לגופו. כאשר הממסד הדתי מבקש להכריע בשאלה "מיהו יהודי?" באמצעים טכנולוגיים, יש לבחון אם מדובר בשימוש נכון ורצוי באותם הכלים. במסגרת זו יש מקום להבחין בין ודאות הלכתית לבין ודאות מדעית. התבססות על נאמנותו של אדם ועל חזקת כשרותו יוצרת ודאות הלכתית, במסגרתה חברי הקהילה יודעים שלא יידרשו לחקירה מתמדת של שורשיהם. חז"ל השתמשו בחזקות הלכתיות כדי להכריע

הערות

13 ראו: הרב משה מרדכי פרבשטיין, "בירור יהדותם של עולים מרוסיה", תחומין יב (תשנ"א), עמ' 28.
 14 הרבנות הראשית לישראל, נוהל רישום נישואין תשנ"ח, פרק ט.
 15 נעמי דרום, "חשבתם שאתם יהודים? לקראת החתונה, הרבנות עלולה להוכיח לכם אחרת", הארץ (31.10.2013).
 16 תיק (אזורי אריאל) 1033117-1 פלוני נ' פלוני (פורסם בבנו, 16.12.2015).
 17 שאל פרבר ואלעד קפלן, "ממזרות 2.0: אתגר פסולי חיתון בעידן המידע", בתוך: נורית יעקבס ינון ואמילי ד' בילסקי (עורכות), ממזרים: סימון ומחיקה, ירושלים תשע"ח (בדפוס). המאמר עוסק במגמה הקיימת בממסד הדתי לאסוף ולרכז מידע על פסולי חיתון באמצעות מאגרי מידע, באופן שמקשה על שימוש בפתרונות הלכתיים שהיו מקובלים לאורך הדורות.
 18 ראו למשל את דברי רש"י, בימות מה ע"א: "צא לגלות במקום שלא יכירך ויתנו לך בת ישראל כשרה".
 19 אלישע בן קימון, "בדרך לפריצת דרך הלכתית: הוכחת יהדות בבדיקת רוק", Ynet (28.5.2017): <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4968187,00.html>
 20 הרב נחום אליעזר רבינוביץ', "עשרה יוחסין עלו מבבל": <http://www.ybm.org.il/Admin/uploaddata/LessonsFiles/Pdf/15245.pdf>

1 חזקי ברון, "המטרה: מאגר עולמי לרישומי נישואים", ערוץ 7 (22.3.2017): <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/342733>
 2 חנן גרינווד, "הרב לאו מציג: מאגר יוחסין ממוחשב", כיפה (6.2.2014): <http://www.kipa.co.il/-/יוחסין-מאגר-יוחסין/> ממוחשב
 3 אורלי הררי, "בירור יהדות COM", ערוץ 7 (6.9.2017): <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/354691>
 4 Langdon Winner, "Do Artifacts Have Politics?", *Daedalus*, Vol. 109, No. 1 (1980), p. 128 (תרגום שלי).
 5 משנה, קידושין ד, א.
 6 בבלי, קידושין סט ע"א-ע"ב.
 7 בבלי, קידושין עא ע"א.
 8 לעניין השאלה אם כלל זה חל גם על משפחת גויים, ראו: הרב יואל עמיטל, "האם משפחת גויים שנטמעה נטמעה?", המעין נא, ב (טבת תשע"א), עמ' 21-31.
 9 רבנו תם, ספר הישר, סימנים נ ו-שלו.
 10 ר"ן, פסחים ג ע"ב.
 11 שולחן ערוך, אבן העזר ב, ב.
 12 שו"ת יביע אומר, חלק ז, אבן העזר, סימן א.